

УДК 808.5-026.453:373.3]:811.161.2'373.7

ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Ганна Волошина, кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-1039-6056

E-mail: voloshihen@gmail.com

У статті порушено актуальну проблему збагачення активного словника молодших школярів через вивчення фразеологізмів на уроках української мови. Фразеологія виступає ефективним засобом, який сприяє удосконаленню граматичної будови мовлення та допомагає опанувати український мовленнєвий етикет. Розкрито змістовий аспект понять, що торкаються фразеології, проаналізовано можливості використання фразеологічних одиниць на уроках української мови в початкових класах. Лексико-фразеологічні та граматичні вправи, які пропонуються при вивченні конкретного матеріалу, допоможуть молодшим школярам не тільки усвідомити зміст певних фразеологізмів, а й спонукатимуть до використання їх у власному мовленні.

Ключові слова: фразеологія; фразеологізм; фразеологічні одиниці; частини мови; мовленнєва культура; активний словник; культура спілкування; початкова школа; граматичні вправи.

RAISING THE LEVEL OF SPEAKING CULTURE OF SECOND YEAR PUPILS BY MEANS OF PHRASEOLOGISMS

Hanna Voloshyna, Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-1039-6056

E-mail: voloshihen@gmail.com

Enriching the active vocabulary of younger schoolchildren is an important problem of modern secondary education institutions. In this context, Ukrainian phraseology is an effective tool, which not only enriches speech but also develops an interest in studying and learning the Ukrainian language, which is extremely important today. In addition, although phraseology is not a subject of systematic study in primary school, mastering its units in Ukrainian language lessons while studying a specific material will contribute to the enrichment of the active vocabulary of a junior high school student. Working with phraseological units makes it possible to expand the active vocabulary of a junior high school student with phraseological units, and therefore, to familiarize, first of all, with etiquette norms, with the peculiarities of Ukrainian national etiquette.

The article raises the actual problem of enriching the active vocabulary of younger schoolchildren through the study of phraseological units in Ukrainian language classes. Phraseology is an effective tool that contributes to the improvement of the grammatical structure of speech and helps to master Ukrainian speech etiquette. The content aspect of concepts related to phraseology is revealed; the possibilities of using phraseological units in Ukrainian language lessons in primary grades are analyzed. Lexical-phraseological and grammatical exercises, which are offered when studying specific material, will help younger students not only to understand the meaning of certain phraseological units but also encourage them to use them in their own speech.

Keywords: phraseology; phraseologism; phraseological units; parts of speech; speech culture; active dictionary; culture of communication; primary school; grammar exercises.

Збагачення активного словника молодших школярів є надзвичайно важливою проблемою сучасних закладів середньої освіти. Одним з ефективних засобів виступає українська фразеологія, яка не тільки збагачує мовлення, а й розвиває інтерес до вивчення та засвоєння української мови. І хоча фразеологія не є предметом системного вивчення у початковій школі, засвоєння її одиниць на уроках української мови при вивченні конкретного матеріалу, безперечно, сприятиме збагаченню активного словника молодшого школяра.

Збагачення активного словника школярів українською фразеологією було предметом дослідження вітчизняних лінгвістів і методистів. Окремі площини збагачення словника школярів фразеологізмами досліджували Н. Д. Бабич, В. Г. Барабаш, І. С. Гнатюк, В. О. Горпинич, М. С. Вашуленко, А. П. Коваль, М. П. Коломієць, М. Я. Плющ, А. О. Свашенко, Л. Г. Скрипник, Л. М. Стоян та інші.

Мета статті – схарактеризувати змістовий аспект понять, що торкаються фразеології; дібрати фразеологізми та ефективні вправи, що сприяють їх засвоєнню і які є доступними для молодших школярів; окреслити можливості їх використання на уроках української мови при вивченні частин мови.

Рівень мовленнєвої культури людини виявляється в умінні оформляти думки в слова, у манері здійснювати комунікацію, в умінні володіти виразністю мови, бути толерантним до співрозмовника, дотримуватися етикетних норм. Отже, уже в початковій ланці освіти необхідно вчити учнів культурі спілкування.

Робота з фразеологізмами дозволяє розширити активний словник молодшого школяра фразеологічними одиницями, а отже, ознайомити з етикетними нормами, з особливостями українського національного етикету. Інтерес до проблем культури спілкування у школярів можна підтримувати через використання фразеологізмів різних тематичних груп на уроках української мови у початковій школі, яка вже має певну традицію у застосуванні тематично згрупованої лексики під час вивчення мови.

Проблема розвитку мовленнєвих умінь і навичок саме через доцільне використання фразеологізмів є особливо актуальною. Адже вміння використовувати в усному та писемному мовленні фразеологізмами, безперечно, є ознакою високого рівня опанування мови.

Серед лінгвістів допоки немає єдиної думки, які мовні утворення варто зараховувати до фразеологізмів. У цьому контексті необхідно розрізняти фразеологізми, які вживають у вузькому розумінні (це власне фразеологізми, або фразеологізми) і в широкому розумінні (фразеологічні вирази).

Власне фразеологізми мають певне емоційно-експресивне забарвлення.

Фразеологічні вирази зберігають своє індивідуальне значення. Вони зазвичай не мають такого емоційно-експресивного забарвлення.

А ще до фразеологічних виразів відносимо *мовні кліше і штампи, які часто вживаються у мовленні.*

Робота з фразеологізмами потребує великої уваги на уроці, особливо під час вивчення частин мови. Для того щоб виробити у молодших школярів потребу й бажання використовувати фразеологізми у власному мовленні, необхідна систематична й цілеспрямована робота.

Тут важливо вміння вчителя добирати відповідні фразеологізми до вивчення певної теми. На наш погляд, під час добору фразеологізмів для обов'язкового засвоєння

молодшими школярами необхідно насамперед враховувати принцип доступності; розуміння значення визначених фразеологізмів; частотність вживання фразеологізмів у різних життєвих ситуаціях; урахування відповідності певних особливостей фразеологізмів тому граматичному матеріалу, який вивчають на уроці.

Саме вчитель має вирішити, враховуючи означені принципи й орієнтуючись на рівень розвитку учнів свого класу, які фразеологізми добирати.

Фразеологізми переходять до активного словника школяра у тому випадку, коли він свідомо користується ними у власному мовленні.

Особливо актуально використовувати фразеологізми, як ми уже зазначали, при вивченні частин мови. Як відомо, за лексичним і семантичним значенням фразеологізми можуть позначати предмет, дію, обставину чи почуття. Виділяють залежно від цього іменникові, прикметникові, прислівникові й вигуківі. Наприклад, уже у другому класі при вивченні теми «Слова – назви предметів» доцільно дібрати такі іменникові фразеологізми: *рятивна соломинка, лебедина пісня, біла ворона, козацьке сонце*.

Уже при вивченні першої теми, виконуючи завдання на с. 48, де необхідно назвати професії людей, другокласникам варто запропонувати такі фразеологізми: називаючи коня – *прокласти першу борозну* (почати нову справу); називаючи транспорт – *давати зелену вулицю* (сприяти у всьому), *давати задній хід* (відмовлятися від попереднього рішення); називаючи рибу – *пійматися на гачок* (впійматися при крадіжці чогось), *битися як риба в сітях* (намагатися з усіх сил перебороти щось складне, докладаючи величезних зусиль).

Завдання вчителя – допомогти школярам усвідомити значення фразеологізмів, які присвячені різними видами діяльності людей. Варто попрацювати над такими фразеологізмами: *високо літати* (займати високе суспільне становище; зарозуміватися) і прислів'ям – *хто високо літає, той низько сяде; мурашки поповзли* (відчуття холоду, страху); *дійна корова* (джерело прибутку), *як корова язиком злизала* (безслідно зникло, пропало що-небудь).

Виконуючи вправи, у яких говориться про хліб, доцільно, щоб школярі усвідомили значення таких прислів'їв і фразеологізмів: *Без хліба нема обіду. Хочеш їсти калачі, не сиди на печі. Є хліб, буде і пісня. Хліб – годувальник, святиня людська. Щоб хліб мати, треба добре працювати. Найсмачніший хліб од свого мозоля. Як хліб буде, то і все буде. На чорній землі білий хліб родить*.

Учитель має підкреслити, яке значення в житті людини має хліб. Адже хліб – це основа життя, наша національна святиня. Але для того, щоб мати хліб на столі, людина має працювати.

Окрім того, є й інші фразеологізми про хліб, на які варто звернути увагу: *жити не хлібом єдиним* (крім матеріальних, мати й духовні інтереси); *і хлібом не годуй* (нічого більше не треба комусь; хто-небудь задоволений чимось); *легкий хліб* (засоби до існування, здобуті без важкої праці); *перебиватися з хліба на воду* (жити дуже бідно).

Виконуючи завдання 6, 7, [2, с. 49], школярам необхідно пояснити значення таких фразеологізмів та крилатих висловів про птахів: *знання людині, що крила пташині; наука людині, що крила пташині; пташка красна своїм пір'ям, а людина – своїми знаннями* (про цінність знань); *кожна пташина своїм дзьобиком живе; ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють* (про працю та лінощі); *поганий птах, який*

своє гніздо марає (про порядність); мудрий птах шкодує пір'я, а людина – слова (про мудрість).

Варто також познайомити учнів і з особливостями тих птахів, про які йдеться у вправі: *всяка пташка пісні свої має* (про особливості пташиних пісень); *журавлі прилетіли – весну принесли* (журавлі – одні з перших птахів, які прилітають до нас. Вони на своїх крилах приносять весну); *лови журавля в небі* (про нездійсненні мрії); *не вчи орла літати, солов'я – співати; краще битися орлом, ніж жити зайцем* (про силу й мужність орла); *у кожного солов'я своя пісня; хоч соловей і маленький, та його пісні удаленькі; соловей тоді починає співати, як нап'ється води з березового листа* (про красу та чарівність пісень соловейка).

Вивчаючи власні і загальні назви варто звернути увагу школярів на українські фразеологізми про криницю, яка вважалася основним джерелом питної води. У них певною мірою відбивався світогляд українського народу. У багатьох звучав заклик не бруднити воду, тобто не сваритися з людьми, бо з ними потрібно жити, не робити необдуманих вчинків (*не брудни криницю, бо схочеш водиці; не плюй у криницю, бо схочеш водиці*); прислів'я про працю та лінощі (*треба нахилитися, щоб з криниці води напитися; голкою криниці не викопаєш*); про багатство й бідність (*багатому й під гору вода тече, а бідному і в долині треба криницю копати*).

При вивченні теми «Велика буква у кличках тварин» доцільно попрацювати над змістом таких фразеологізмів, щоб розкрити їхній змістовий аспект: *конем (на коні) не об'їдеш* (не обминеш, не уникнеш кого-, чого-небудь); *бути на коні* (у виграшному становищі); *підкласти свиню* (вчинити підлість); *як кішка з собакою* (про погані взаємини, які постійно супроводжуються сварками); *робити з мухи слона* (перебільшувати щось, надавати дрібниці великого значення); *як корова язиком злизала* (означає, що якась річ чи людина раптово безслідно зникла); *як кіт наплакав* (дуже мало); *на заячий скік* (дуже мало); *ведмідь на вухо наступив* (говориться про людину, яка має поганий музикальний слух); *біла ворона* (говориться про людину, яка відрізняється від інших зовнішністю, або поведінкою, або поглядами чи інтересами).

При вивченні теми «Велика буква у назвах міст, сіл, річок» варто використати фразеологізми: *відкривати Америку* (говорити про те, що всім давно відомо); *канути в Лету* (Лета – назва річки небуття. Зникнути безслідно).

При вивченні теми «Слова – назви ознак предметів» учителю доцільно використовувати на уроках так звані прикметникові фразеологізми. Запам'ятовуючи й усвідомлюючи значення фразеологізмів, діти краще зрозуміють і що таке ознака предмета чи явища: *не з полохливого десятка* (так говорять про хоробру, сміливу людину); *нечистий на руку* (так говорять про людину, схильну до обману); *білими нитками шитий* (щось невміло виконане або погано замасковане); *одним миром мазані* (так говорять про людей з однаковими недоліками).

У підручнику для другого класу школярам пропонують вивчення прислів'їв різної тематики, особливо при вивченні теми «Слова – назви дій предметів». Пояснюючи їхнє значення, учителям доцільно дібрати ще й фразеологізми, які підходять до певної теми. Це, з одного боку, розширить кругозір дітей, а з іншого – покаже невичерпне джерело й багатство нашої мови. У вправах, де дібрані прислів'я про ліниву людину, доцільно було б дібрати ще й фразеологізми про лінь. Наприклад,

що напружа, то й те миша вкрала (миша – маленька істота, вона не може донести багато. Фразеологізм означає – зроблено дуже мало). То ж варто дітям запропонувати вивчити фразеологізми про працю й трудовий процес: *рук не чути* (дуже втомитися, перенапружитися від надмірної праці); *прокладати першу борозну* (рухатися, просуватися вперед, усуваючи якісь перешкоди на своєму шляху; відкривати для інших можливість доступу кудись); *сім раз відміряй – один раз відріж* (перед тим, як щось зробити чи сказати, варто все гарно зважити, осмислити); *крутитися як білка в колесі* (білки – дуже рухливі звірятка. У неволі, щоб задовольнити потребу цього звірка в русі, використовують колесо. Напевно, багато хто бачив, як невтомно бігає білочка в колесі в зоопарку або в цирку. Саме ця тривала та невтомна діяльність і породила фразеологізм. Він означає здатність довго і невтомно працювати, і часто зустрічається в сучасній розмовній мові); *комар носа не підточить* (а цей вислів означає «зробити роботу відмінно»). Появився він в мові столярів, які обробляють дерево. Звичайно, тут важливо, щоб виріб був абсолютно гладким, без шорсткостей, щоб комариному носові не було за що зачепитися); *товкти воду в ступі* (ступа призначена для того, щоб подрібнити тверді продукти. А товкти воду в ступі – заняття абсолютно безглузде й марне).

При виконанні вправ, де школярі мають відповісти, що і чим роблять, важливо показати не лише знаряддя праці, якими користуються люди переважно в сільському господарстві, а й ознайомити з фразеологізмами, які введені народом у наше мовлення. Це допоможе краще пізнати трудові процеси, зрозуміти перлини походження сталих народних висловів, а також засвоїти граматичний матеріал. Аналіз фразеологізмів сприятиме також використанню їх у власному мовленні: *нагострювати сокиру* (готуватися до праці); *нарубати дров* (зробити щось неправильно, допустити помилку, завдати шкоди); *перейти крізь сито й решето* (багато побачивши, зазнавши в житті, здобути великий досвід, набути спритності); *коси коса, поки роса* (зволожену росою траву косити набагато легше, ніж суху); *наскочила коса на камінь* (про людей, які не хочуть уступати один одному).

На наш погляд, роботу над фразеологізмами у другому класі варто розділити на декілька етапів.

Щоб збагатити мовлення школярів фразеологізмами, необхідно насамперед навчити їх користуватися фразеологічним словником. Це сприятиме розвитку пошукової діяльності, пам'яті, розвиватиме вміння самостійно працювати. Ефективним засобом при організації роботи з фразеологізмами є ведення учнями фразеологічних словничків. Учитель має виховати у школярів таку звичку. Систематичне ведення означеного словника сприятиме ще й розвитку творчих здібностей: коли на уроці необхідно буде дібрати речення на певну тему, він допоможе виконати завдання, сприятиме розвитку потреби афористично оформляти власні роздуми.

Найефективніший прийом, на наш погляд, ознайомлення з фразеологізмами – це усвідомлення їх значення у певному контексті.

Зрозуміло, що пояснювати фразеологізми, як і нові слова, має тільки вчитель. При поясненні фразеологізму він насамперед повинен звернутися до його семантики. Якщо учень зрозуміє його походження, він стане зрозумілим і школяреві набагато легше буде послуговуватися ним у своєму мовленні. А систематична робота на уроці, де

використовують порівняння фразеологізму і його лексичного відповідника, дозволить школярам відчувати його емоційно-експресивну силу. І саме це породжує бажання використовувати їх у власному мовленні.

І, звичайно, найвідповідальнішим завданням є виконання ефективних вправ, спрямованих на розв'язання поставлених завдань.

Перша група вправ – це добір учителем і засвоєння учнями фразеологізмів при виконанні вправ, під час вивчення розділів «Слова, що означають назви предметів», «Слова, що означають ознаки предметів», «Слова, що означають дії предметів».

Наступна група – це порівняння фразеологізму і його лексичного відповідника.

Це добір ігор «З якої професії дійшов до нас фразеологізм?». Така робота є цікавою для дітей, позаяк фразеологічний словник відбиває майже всі види діяльності людей. Найбільш розповсюдженими є, наприклад, робота в сільському господарстві: (*прокласти першу борозну; де не посій, там вродить; посіяти паніку; одягти вуздечку; знайти сокиру під лавкою*); рибальство (*заманити в свої сіті; пійматися на гачок*); кравецтво (*білими нитками шито; як нитка за голкою; шукати голку в сіні; розплутати вузол*); транспорт (*давати зелену вулицю; натискати на всі педалі; давати задній хід; брати на буксир*); військова справа (*гострити меч; тримати порох сухим; влучати в ціль*); театраль-но-музична сфера (*грати роль; помінятися ролями; як по нотах; фальшива нота; попадати в тон*).

Особливий інтерес викликають у молодших школярів вправи, у яких малюнок допомагає усвідомити зміст фразеологізму. Важливо, щоб школярі не лише розуміли значення того чи іншого фразеологізму, у цьому випадку необхідно проводити систематичну роботу, спрямовану на розвиток бажання й потреби використовувати їх, будуючи словосполучення, речення чи зв'язний текст. Ефективними вправами з фразеології є такі, які пов'язані з уточненням лексичного й граматичного значення вислову (*замінити вислови; до поданих висловів дібрати синонімічні; до поданих висловів дібрати антонімічні; у поданих висловах прикметники замінити антонімами; замінити вислови словами, які відповідають на питання як; замінити вислови близькими за змістом дієсловами; замінити підкреслені вирази одним словом; доповнити речення фразеологізмами; скласти речення з поданими фразеологізмами тощо*).

Отже, доцільне використання фразеологізмів на уроках української мови і їх засвоєння учнями не лише збагатить активний словник школярів, а й сприятиме розвитку інтересу до вивчення рідної мови.

На нашу думку, для того щоб збагатити активний словник школяра фразеологізмами, навчити послуговуватися ними у своєму мовленні, а отже, відчувати красу й неповторність рідної мови, необхідно на допомогу вчителю створити фразеологічний словник для початкових класів. Що є перспективою подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987. С. 24–25.
2. Вашуленко М. С., Дубовик С. Г. Українська мова та читання: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х ч.). Київ: Освіта, 2019. 144 с.
3. Лунько Н. Вживання фразеологізмів в усному й писемному мовленні школярів. *Початкова школа*. 2006. № 2. С. 13–14.

4. Соловець Л. Фразеологізми як засіб формування культури спілкування школярів. *Початкова школа*. 2006. № 6. С. 19–22.
5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. УЗЗ Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.
6. Хорошковська О. Мовне забезпечення комунікативної діяльності учнів у процесі формування усного українського мовлення. *Початкова школа*. 2006. № 12. С. 38–43.

REFERENCES

1. Alefirenko, M. F. (1987). Teoretychni pytannia frazeolohii. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Vashulenko, M. S., Dubovyk, S. H. (2019). Ukrainska mova ta chytannia: pidruchnyk dlia 2 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity (u dvokh chastynakh). Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
3. Lunko, N. (2006). Vzhivannia frazeolohizmiv v usnomu y pysemnomu movlenni shkoliariv. *Pochatkova shkola*, 2, 13–14 [in Ukrainian].
4. Solovets, L. (2006). Frazeolohizmy yak zasib formuvannia kultury spilkuvannia shkoliariv. *Pochatkova shkola*, 6, 19–22 [in Ukrainian].
5. Uzhchenko, V. D., Uzhchenko, D. V. (1998). UZZ Frazeolohichniy slovnyk ukrainskoi movy. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
6. Khoroshkovska, O. (2006). Movne zabezpechennia komunikatyvnoi diialnosti uchniv u protsesi formuvannia usnoho ukrainskoho movlennia. *Pochatkova shkola*, 12, 38–43 [in Ukrainian].